

M A T E R I A Ł Y DO „SŁOWNIKA RODZAJÓW LITERACKICH”

Wszystkie hasła, które czytelnik znajdzie w bieżącym zeszycie, pochodzą z literatury greckiej i rzymskiej, najstarszych obok literatury hebrajskiej literatur, które miały ogromny wpływ na kształtowanie się literatur europejskich. Starożytność literatur klasycznych, fakt, że w okresie ich powstawania mogły one korzystać tylko z własnej pomysłowości, daje pojęcie o ich zdolnościach gatunkotwórczych. Jest rzeczą zastanawiającą, że gatunki tutaj przedstawione są wyrazem troski o wykształcenie i wychowanie, choć na różnych poziomach. Gdy bowiem *progymnasmata* i *chreja* wywodzą się ze szkoły, *encheiridion* wszedł w służbę nauczania filozofii.

Redakcja

CHREJA (z gr. *χρεία, χρεῖα, χρείασιμος*, dosł. „pożytek”, „korzyść”, „konieczność”): łac. *chria*, bywa spolszczona na „chryja” i jest synonimem takich terminów, jak „maksyma”, „sentencja”, „gnoma”, „apoftegmat”, „aforyzm”, „złota myśl”, „przysłowie”, „anegdota”, „ulotne słowo”, które słusznie uznano za „najstarszą formę filozofowania” (W. Schultz). Angielskim odpowiednikiem tej nazwy jest *witty*, *clever saying*, francuskim — *bon mot*, niemieckim *Denkspruch* i *Maxime*. Chreja może być lapidarna i krótka lub dłuższa, w formie anegdoty z puentą. Zróżnicowana w treści i nastroju — od poważnych, eschatologicznych refleksji aż do pikantnej i nieprzyzwoitej wręcz narracji (*scurrility*). Ponadto chreja odpowiada sentencji stanowiącej temat ćwiczenia lub popisu szkolnego o aspekcie krasomówczym, z logicznym układem poszczególnych partii. Jest to wg *Słownika etymologicznego języka polskiego* A. Brücknera „wyraz szkolny dla 'rozprawy', 'wykładu', [...] przenoszony na wszelaką 'historię'”. Dziś potocznie znaczy: awantura, kłótnia, utarczka słowna.

Termin ten w znaczeniu utworu literackiego

pojawia się po raz pierwszy w zachowanej spuściźnie greckiej u historyka Teokryta z Chios (IV w. p.n.e.), który pisał *Listy o cudach* oraz dowcipne anegdoty pt. *Χρεία*. Demetrius z Faleronu (IV—III w. p.n.e.), namiestnik macedoński Aten, autor pism prawniczych, filozoficznych i literackich, pozostawił również *Chreje* oraz *Bajki Ezopowe*. Żywoty Plutarcha (I w. n.e.) składają się w dużej mierze z *chrei* (np. *Chreja o Kleomenesie królu Sparty*, *Mor.* II 218 a). W traktacie *Jak można zauważyć postęp w cnocie* (*Mor.* I 78 f) Plutarch wspomina tych, którzy tworzą *κρείας καὶ ὑποκρίας*. *Historia filozofii, czyli żywoty, poglądy i powiedzenia sławnych filozofów* Diogenesa Laertesa (III w. n.e.) składa się z biografii anegdotycznych i stanowi zbiór *chrei*. Wiemy, że filozofowie Zenon, Arystyp i in. pisali utwory zwane *chrejami*. Odmienne w treści i tonie zachowały się poetyckie *chreje* — pikantne opowieści z życia heter pióra komediopisarza Nowej Komedii (III w. p.n.e.) Machona, które w objętości 462 wierszy przekazał nam Athenaios w *Deipnosophistae* ks. XIII. Jest to cenne źródło do historii obyczajów starożytnej Grecji. Machon wspomina imiona heter i ich przeżwisk.

ka — Lais, Fryne, Leto, Niobe, „Lamia”, „Lwica”, „Mucha”, „Szalona”, „Pszczółka”, „Słodziutka”, „Wrona”, „Koza” — kreśli ich charaktery (kokieteria, chciwość i interesowność, dowcip i ogląda towarzyska) oraz daje obraz całego procederu wabienia mężczyzn wpływowych, słynnych i bogatych, takich jak np. król Demetrios, Sofokles, Eurypides i zwycięzca w wieloboju Leontiskos.

Na innej płaszczyźnie *chreje* jako gatunek literacki — prozaiczny lub poetycki — wchodzi w skład rodzaju literackiego zwanego *progymnasmata* (zob.). Wśród 15 rodzajów ćwiczeń pióra Theona zawierają one i *chreje* jako rozwinięcie pewnego tematu. Drugim ważnym autorem takich ćwiczeń był Hermogenes (II w. n.e.). U niego znajdujemy etymologię *chrei*: „zbiór dowcipnych i mądrych powiedzeń nazywamy *chreiai*, gdyż mają na celu pożytek” (*Progymn.* 3). Kwintylian, pedagog rzymski i nauczyciel retoryki z I w. n.e., pisze (*I. o. I* 9,3):

„W szkole gramatycznej powinno się też pisać sentencje, *chreje* i etologie z uwzględnieniem okoliczności powstania danych powiedzeń... Wszystkie trzy biorą swój początek z lektury [*ex lectione*], opierają się na tej samej zasadzie [*ratio*], a tylko formę mają różną: sentencja jest ogólnym powiedzeniem [*universalis est vox*], etologia uwzględnia charakter osoby [*persona*], przy *chrejach* podaje się kilka rodzajów [*plura genera*]: jeden, podobny do sentencji, polega na prostym zdaniu, np. »Taki a taki powiedział...« albo też: »Taki a taki miał zwyczaj mówić...«; drugi rodzaj *chrei* wprowadza formę odpowiedzi, np.: »Taki a taki, zapytany o to czy o tamto, odpowiedział...« albo: »Gdy komuś tam powiedziano to i to, on odrzekł...«; podobna zaś do tego *chreja* trzeciego rodzaju ma formę np. taką: »Gdy ten czy ów powiedział czy też zrobił to lub tamto...« Przyjmuje się poza tym, że *chreja* uwzględnia również to, co kto zrobił, np.: »Krates stwierdziwszy nieuctwo u chłopca, chlóstę za to wymierzył jego nauczycielowi«. Inną odmianą bardzo podobną do tego przykładu jest np. opis takiego faktu: »Milon, gdy się już przyzwyczaił do noszenia na swych barkach młodego byczka, to potem potrafił udźwignąć go już jako wołu«. Ale tej odmiany nie chcą nazwać zdecydowanie *chreją* i mówią, że jest to *chreiodes* (χρεῖωδες), tzn. coś podobnego do *chrei*. Wszystkie zaś te rodzaje

mogą w formie wprowadzającej przechodzić całą deklinację poprzez te same przypadki i uwzględniają zarówno fakty, jak i powiedzenia”

Iberyjski filozof L. Annaeus Seneca w *Listach moralnych do Lucylusza* (33-3-7) w I w. n.e. pisze: „Dajemy więc dzieciom sentencje do wyuczenia się i te, które Grecy zowią *chriae*, gdyż dadzą się objąć umysłem dziecięcym który czegoś więcej by jeszcze nie zrozumiał”. Podobnie wypowiada się gramatyk Diomedes z I w. n.e. w *Ars grammatica* oraz Aelius Festus Aponthius (III w. n.e.) w *Progymnasmatach*.

Największym obecnie zbiorem *chrei*, gnom i sentencji jest *Gnomologium Vaticanum* oraz *Appendix Vaticana*, tzw. *Gnomologium Parisinum* wydane przez Leona Sternbacha, polskiego uczonego zamordowanego przez hitlerowców w Sachsenhausen w 1940 r. Oto dwie *chreje* z tej kolekcji:

12. „Aleksander [Wielki] zachęcany przez przyjaciół, aby zaatakował nocą wroga, odparł: »Nie po królewsku jest ukraść zwycięstwo«. (Pamiętajmy, że złodzieja nazywano w Grecji „robotnikiem nocnym”) 90. ”Lakończyk zapytany »Co umiesz?«, odrzekł: »Być wolnym«”.

Bibliografia: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970; L. Rademacher, *Chreia*, [w:] RE 15, Hbd 1912, szp. 869; L. Sternbach, *Gnomologium Parisinum. Appendix Vaticana*, Cracoviae 1893; *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1957; R. Roberts, *Demetrius: On Style*, London 1927; *Theocritus*, [w:] *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Müller, Leipzig 1910; Atheneus, *Deipnosophistae*, ed. C. B. Gulick, London 1959; M. F. Quintilianus, *Institutio oratoria*, Leipzig 1971; M. Fabiusz Kwintylian, *Kształcenie mówcy*, oprac. M. Brożek, Wrocław 1951; Plutarch: *Moralia* I, ed. W. R. Paton, I. Wegehaupt, M. Pohlenz, Leipzig 1974; *Moralia* II, ed. W. Nachstädt, W. Sieveking, J. Titchener, Leipzig 1971; *Moralia* VII, ed. F. H. Sandbach, Leipzig 1967; A. Senecae *Ad Lucilium Epistulae morales*, Oxford 1966; W. Madyda, *Trzy stylistyki greckie*, Wrocław 1953; T. Sinko, *Literatura grecka*, t. I, cz. 1, Kraków 1931; t. I, cz. 2, Kraków 1932; t. II, cz. 1, Kraków 1947; t. II, cz. 2, Kraków 1948; t. III, cz. 1, Kraków 1951; W. Schultz, *Die Altjionische Mystik*, Berlin 1977.

Anna M. Komornicka

ENCHEIRIDION (z gr. ἡ ἐνχειρίδιον, „podręcznik”): łac. *encheiridion*, *enchiridium*, ang. *handbook*, fr. *manual*, niem. *Handbüchlein*). Nie mamy polskiego wyrazu, który mógłby dokładnie oddać wieloznaczność tego słowa. Przymiotnik ἐνχειρίδιος, -ον oznacza „trzymany w ręku”, rzeczownik rodzaju nijakiego oznacza: 1) Nóż, sztylet (Herodot, Tukidydes, Lizjasz, Ksenofont, Platon, Plutarch). 2) Podręczny przedmiot, sprzęt, który można nosić w ręku. 3) Podręcznik, książeczka do wyuczenia na pamięć (Demetriusz, Filostratus, Longinus). Jako odmiana gatunku literackiego *encheiridion* był niewielkim zbiorem wskazówek i pouczeń moralnych, zwykle wyciągiem z większego dzieła.

Najstarszy znany podręcznik tego rodzaju został napisany przez A. Flawiusza Arriana, który nauki Epikteta (ok. 50—130 n.e.) spisał najpierw jako *Lekcje* (Διατριβὴν Ἐπικτήτου) w 8 księgach (niezachowane) i ze zbioru tego sporządził wyciąg pod tytułem *Podręcznik* (*Encheiridion*) zawierający kwintesencję doktryny o życiu stoika. Książeczka ta miała znaczenie nie tylko dla pogańskiej starożytności i młodego chrześcijaństwa, lecz również wywarła wpływ na myślenie i uczucia człowieka w okresie bizantyjskim. Także w czasach nowożytnych jej oddziaływanie objęło Pascala i szwajcarskiego ewangelistę Carla Hilty'ego, obu czcicieli Epikteta. Prawie żaden inny antyczny sofista nie przemawiał swoimi słowami tak bezpośrednio jak frygijski niewolnik Epiktet, który nie pozostawił żadnych świadectw pisanych.

Encheiridion Arriana przedstawia zwięzłe sformułowane wskazówki do szczęśliwego życia w stoickim rozumieniu. Obojętność i niezależność od otoczenia są ideałami. Znajdujemy tu rozważania o pożądaniu i pobożności, przyjaźni i śmierci, bezprawiu i przemocy, wykształceniu i mądrości, o igrzyskach olimpijskich, o łaźni publicznej, o kobiecych upodobaniach do strojów, o biedzie i bogactwie, o cesarzu i niewolnikach, wiele też o wielkiej miłości do braci, o humanistycznym kosmopolityzmie, o ciepłym osobistym stosunku do wszystko tworzącego.

Greckim podręcznikiem szkolnym był również *encheiridion* Demetriusza Trikliniusza występującego pod imieniem Tomasza Magistra. Nosił tytuł *Wybór imion i słów attyckich* i po-

dawał przykłady zaczerpnięte nie tylko ze źródeł, ale i z własnej lektury prozaicznej.

Często pisali *encheiridiony* pisarze chrześcijańscy. Oto przykłady: *Encheiridion ad Laurentium sive de fide, spe et caritate* (*Podręcznik dla Laurencjusza, czyli o wierze, nadziei i miłości*). Jest to dogmatyczne pismo Aureliusza Augustyna (354—430 n.e.), znanego filozofa chrześcijańskiego, napisane po roku 420. Św. Augustyn nazywa je „książeczką, którą można objąć ręką, a nie książką, którą obciąża się szafę”. Jest to dzieło, które referuje to, co ważne jest w nauce chrześcijańskiej. Zostało dedykowanie pewnemu bliżej nie znanemu Laurencjuszowi, który miał sprawować w Rzymie wyższy urząd kościelny. Na początku św. Augustyn wskazuje na apostołskie Wyznanie Wiary i na Modlitwę Pańską. Obie te modlitwy są częścią trzech chrześcijańskich cnót: wiary, nadziei i miłości. Wyjaśnione są różnice i wewnętrzne pokrewieństwa tych trzech cnót. W obliczu licznych herezji czasów, w których żył Augustyn, ustosunkował się on w tym podręczniku do pochodzenia zła, grzechu pierwotnego, narodzin Chrystusa z Dziewicy Marii. Ludziom o zainteresowaniach teologicznych, ale niezbyt wykształconym dogmatycznie miało to kompendium umożliwić dosyć szybką orientację w zagadnieniu.

Inny znany *Encheiridion militis christiani saluberrimis praeceptis refertum* (*Podręcznik żołnierza Chrystusowego nauk zbawiennych pełny*) jest religijną rozprawą Dezyderiusza Erazma z Rotterdamu (1469?—1536) opublikowaną w 1501 roku i stanowiącą odpowiednik antycznego wykładu etyki. Przedmiotem rozważań Erazma jest wiedza, dzięki której zdobywa się cnotę, wiedza rozumiana szeroko jako mądrość życia utożsamiająca się i z mądrością starożytnych filozofów, i z mądrością Biblii. Erazm podaje metodyczne wskazówki dotyczące chrześcijańskiego życia, które uwidacznia w obrazie służby wojskowej (służbą wojskową albo walką nazwane tu zostało życie ludzkie, a w szczególności życie chrześcijan). Służba wojskowa chrześcijan polega na wewnętrznej duchowej walce człowieka ze swoimi namiętnościami, na przecięciu skłonności do materialnych dóbr, ale przede wszystkim na płomiennym oddaniu się wybawicielowi Chrystusowi. Opierając się na pismach Ojców Kościoła, szczególnie

Orygenes, Erazm podejmuje nową interpretację Pisma świętego. *Enchiridion militis christiani* jest nie tylko jednym z najbardziej charakterystycznych dzieł Erazma, ale jednocześnie typowym przykładem religijności okresu humanizmu, który na początku XVI w. propagował wewnętrzną odnowę chrześcijaństwa, nie przyłączając się do rewolucyjnych tendencji reformacji.

Jeszcze inny *Enchiridion ethicum, praecipua philosophiae rudimenta complectens* (Podręcznik etyki, zawierający najważniejsze podstawy filozofii moralnej) został napisany przez Henry More'a (1614–1687) i wydany w 1667 r. Jest on podstawowym odzwierciedleniem jego filozofii moralnej. Dzieło składa się z trzech części. Autor pisze w nim o stosunku między szczęściem i cnotą w ogóle (I), o cnotach podzielonych na prymarne i sekundarne (II) i o środkach, którymi zdobywa się cnoty (III). Henry More jest najbliższy mistyki Plotyna, widzi w cnocie siłę intelektualną duszy do opanowania namiętności. Tak jak wszystkie inne filozoficzne pisma More'a, jego *Enchiridion* cechuje bezkrytyczne nagromadzenie współczesnej wiedzy.

Bibliografia: F. Cayre, *La Vie Theologique les montées intérieures d'après s. Augustin*, Tournai 1959; *Enchiridion militis christiani*. Podręcznik żołnierza Chrystusowego, tłum. J. Domański, Warszawa 1965; *Epiktet, Diatriby*, *Encheiridion z dodaniem Fragmentów oraz Gnomologium Epiktetowego*, z języka greckiego przeł. i oprac. L. Jachimowicz, Warszawa 1961; *Kindlers Literatur Lexikon*, München 1974; T. Sinko, *Historia literatury greckiej*, t. III, cz. 1–2, Kraków 1951; *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 1976; *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1957.

Henryka Pawlak

PROGYMNASMATA (z gr. προγυμνάσματα): łac. *praexercitamenta*, pol. „ćwiczenia wstępne”, ang. *preliminary* albo *preparatory exercises*, fr. *exercices préliminaires*, niem. *Vorübungen*. Nazwa wywodzi się z gr. γυμνός (nagi, nieodziany); γυμνάζομαι) znaczy „odbywam ćwiczenia sportowe nago” (por. pol. „gimnastyka”, „gimnastykować się”), później „ćwiczyć”, „trenować” nie tylko ciało (τό σῶμα), ale i ducha (τῆν ψυχὴν)—Isocr. 2,11). Γυμνασία

w l. mn. to „ćwiczenia fizyczne” (Pindar, Herodot, Plato); γυμνάσιον, czyli „gimnazjum” — początkowo „miejsce ćwiczeń cielesnych”, potem „szkoła”; γυμνάσιον — „ćwiczenie”, προγυμνάσιον — „manewry wojskowe”; γυμνάσματα w l. mn. to „podręczniki tekstów retorycznych”. Złożenie προ+γυμνάσματα oznacza „wstępne ćwiczenia”.

Progymnasmata (ćwiczenia przygotowawcze) były odmianą gatunku pism retorycznych rozpowszechnianych przez szkoły retoryczne i stanowiły w pierwszym rzędzie podstawę wykształcenia mówców. Mimo iż właściwe zbiory *progymnasmatów* zachowały się dopiero z I w. n.e., to istnieje nieprzerwana ciągłość tradycji retorycznej od IV w. p.n.e. i paralele takich ćwiczeń znajdujemy już u Anaksymenesa z Lampsaku i Izokratesa, później u Apoloniusza Molona, Teodora z Gadary, Hermagorasa, aż po Kwintyliana, Cyserona i in., którzy korzystali z tych samych źródeł. Pierwsze zachowane *progymnasmata* pochodzą od Theona z Aleksandrii (I w. n.e.) i mają na celu przygotowanie nie tylko przyszłych mówców, ale i poetów, historyków i filozofów, czyli stanowią narzędzie ogólnego wykształcenia. Ćwiczenia takie obejmowały 15 rodzajów ułożonych według 3 stylów („suchy”, „średni”, „obfity”) i 3 gatunków wymowy (doradcza, opisowa, sądowa). I tak, w stylu „suchym” dla wymowy doradczej były następujące ćwiczenia: *chreja* (zob.), stanowiąca synonim apoftegmatu i gnomy, „bajka Ezopowa” (μῦθος) oraz „opowiadanie” (διήγημα). Do stylu „średniego” i wymowy opisowej przygotowywały następujące ćwiczenia: „komunały” (τόποι) dzielące się na „proste” i „nieproste”; „opis” (ἔκφρασις); „personifikacja” (προσωποποιία); „pochwała i nagana” (ἑγκωμιον καὶ φόρος) oraz „zestawienie” (σύγκρισις). Przygotowaniem do stylu obfitego i wymowy sądowej były: „teza” (Θέσις), tj. rozwinięcie jakiejś ogólnej prawdy; „kontrowersja o prawo” (νόμος), tj. obalenie go (ἀνασκευή) lub bronienie (κατασκευή). Zagięło 5 ostatnich ćwiczeń, które odnosily się do lektury, wykładów, pisania parafraz, oryginalnych wypracowań i polemik. Charakter zaginionych ćwiczeń wskazuje, iż *progymnasmata* Theona były przeznaczone nie tyle dla uczniów, ile dla nauczycieli. Zaznaczmy, że Theon dzieli „opowiadanie” na dwa rodzaje:

mityczne i pragmatyczne; to ostatnie obejmuje nie tylko prawdę (ἀλήθεια), ale i „niby-prawdę” (ὥς ἀλήθεια), czyli to, co gramatyk z I w. p.n.e. Asklepiades nazwał *πλάσμα* i odniósł do komedii i do mimu, Kwintyliian zaś nazywa *argumentum* i odnosi do komedii. Obszerniejszą niż u Theona teorię „opowiadań” (διηγήματα) znajdujemy u anonimowego retora z II w. n.e. (tzw. Anonymus Seguerianus vel Cornutus), który rozróżnia 4 odmiany tych opowiadań (διηγήσεις): historyczne (στορικαί), mityczne (μυθικαί), biotyczne (βιωτικαί), tj. zmyślane, oparte na mimie, a więc scenkach z życia codziennego, oraz perypetyczne (περιπετικαί) o niecodzownej perypetii tragicznej. Pod imieniem Hermogenesa z Tarsos (I—II w. n.e.) zachowały się *progymnasmata* obejmujące 12 ćwiczeń opartych na Theonie, lecz nieco zmodyfikowanych. Np. zamiast „personifikacji” Hermogenes daje „mowę charakterologiczną” (ἠθοποιία). W jego piśmie znajdujemy po raz pierwszy teorię opartą wyłącznie na fikcjach. Wiemy, że gramatyk Aphthonius i Minucjanus konkurent Hermogenesa pisali *progymnasmata*. Najbardziej szczegółowym świadectwem starożytnym dotyczącym ćwiczeń szkolnych w wymowie są rozdziały II ks. *Institutio oratoria* Kwintyliana. Mówi on np., że w szkole gramatycznej głównym ćwiczeniem były tzw. „opowiadania” (*narrationes*). Jest ich trzy rodzaje: *fabula*, tj. podanie wzięte z tragedii lub pieśni poetyckiej, „dalekie nie tylko od prawdy, ale i od wszelkiego prawdopodobieństwa”. Dalej *argumentum*, tj. przedstawienie zmyślane, lecz podobne do prawdziwego życia, występujące w utworach komediowych, wreszcie *historia*, tj. opis dziejów. Po szczegółowych instrukcjach i radach, jak uczyć dzieci opowiadania, Kwintyliian daje wskazówki, jak uczyć zbijania lub uzasadniania i obrony pewnych teorii, jak skomponować pochwałę i naganę za pomocą ćwiczenia zwanego *comparatio*, podaje przykłady ogólnych powiedzeń i sentencji tzw. *loci communes*, wskazuje, jakie tematy (*theses*) nadają się do ćwiczeń stylistycznych, i przedstawia ćwiczenia (*exercitationes*) przygotowawcze, oparte na domysłach (*coniecturae*). „Było zwyczajem moich nauczycieli przygotowywać uczniów przez pewien rodzaj ćwiczeń, bardzo pożyteczny a przez nas bardzo lubiany, do spraw opiera-

jących się na przypuszczeniach. Zadawali nam mianowicie do przemyślenia i rozwinięcia takie np. kwestie: Dlaczego Wenus u Lacedaemonczyków jest uzbrojona? albo: Skąd się wzięło wyobrażenie Kupidyna jako chłopca skrzydłatego i uzbrojonego w strzały i pochodnię? W takich pytaniach zadaniem naszym było dociekanie intencji rzeczy, a więc tego, co często zachodzi w kontrowersjach, a można to też uważać za pewien rodzaj *chreî*” (II 4,26).

Należy stwierdzić, że owe szkolne *progymnasmata* polegające przede wszystkim na *narratio*, czyli opowiadaniu „własnymi słowami” treści lub pewnych wątków z komedii, mimu czy tragedii, nie były właściwym gatunkiem literackim, jedynie jego specyficzną odmianą i miały znikomą wartość artystyczną, rzadko banalnym pedantyzmem. Mimo to stały się one ważnym zaczątkiem dla romansu greckiego dzięki motywom mityczno-baśniowym, erotycznym i ogólnie mówiąc fikcyjnym. Innym ważnym aspektem tych wstępnych ćwiczeń szkolnych był fakt, iż stanowiły one ilustracje, praktyczny wzór dla teorii poetyckich, które omawiały fikcje literackie. Już Arystoteles nazwał fikcję ψεύδος — fałsz, kłamstwo. Asklepiades określał ją terminem *πλάσμα* — wymysł, a właśnie owe opowiadania szkolne opierały się wszystkie, z wyjątkiem historycznych, na wymyślonych wątkach komicznych, tragicznych lub lirycznych. Jako przykład opowiadania „niby-prawdziwego” przypomnijmy ekspozycję jednej z komedii Menandra: „Bezsensowność jest ze wszystkiego najgadaliwsza. Postawiła mnie na nogi i prowadzi tutaj, abym wypaplała od początku całe moje życie”. Trzecią zasługą *progymnasmatów*, a zwłaszcza ćwiczeń polegających na „opisie” i „ethopoiî”, było to, iż przetrwały one jako ważne elementy w poetykach średniowiecznych.

Bibliografia: I. wydania tekstów *Progymnasmata*: Heinsius 1626, Scheffer 1670, E. Finck, Stuttgart 1830; Ch. Walz, *Rhetores Graeci*, Stuttgart 1832—1836; L. Spengel, *Rhetores Graeci*, Leipzig 1894; Hermogenes, *Rhetor*, ed. H. Rabe, Leipzig 1913; M. T. Cicero, *De inventione*, Oxford 1958; Quintilianus, *Institutio oratoria*, Leipzig 1971; M. Fabiusz Kwintyliian, *Kształcenie mówcy*, oprac. M. Brożek, Wrocław 1951.

2. Opracowania: C. S. Baldwin, *Ancient Rhetoric and Poetic*, New York 1924; *Medieval Rhetoric and Poetic*, New York 1928; K. Barwick, *Die Gliederung der Narratio in der rhetorischen Theorie und ihre Bedeutung für die Geschichte der antiken Romans*, „Hermes” 1928, 63; Hoppichler, *De Theone, Hermo-*

gene, Aphtonioque progymnasmatum scriptoribus, Würzburg 1884; Reichel, *Questiones progymnasmaticae*, Leipzig 1910; T. Sinko, *Literatura grecka*, t. II, cz. 2, Kraków 1948, t. III, cz. 1, Kraków 1951; *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1957.

Anna M. Komornicka